

Szendrei Ákos

Hol van a Bihari Hegyköz központja? Központ-e Szalárd, vagy a kistrégió Nagyvárad vonzásában él?

A Papp Klára történelmi munkássága előtt tisztelgő Új Nézőpont tematikus kötet kiváló alkalmat teremt egy olyan téma felvillantására, amely mindkettőnk (ti. az évfordulót ünneplő professzor asszony és jelen tanulmány szerzője) érdeklődési körében megtalálható. A Berettyó középszakasznak völgyében elhelyezkedő kistáj múltjának feltárása ugyanis a történelem több szakaszában is érdekes összefüggésekkel szolgál.

Papp Klára munkáiban a tájegység főleg, mint az általa előszeretettel kutatott Csáky család egyik élettere és birtokegysége kap helyet.¹ A török kor, majd a terület újbóli benépesítése időszakának kutatása – a jó forrásadottságoknak köszönhetően – kiváló terepet biztosít az ott élő nemesség és a jobbágság szerepvállalásának, társadalmi folyamatainak és gazdálkodási viszonyainak a feltárására. Bár a történet szereplői mások, nincs ez másként a 19–20. század fordulóján sem, hiszen a polgárosodás korszaka is megfelelő kutatási témát nyújt a térség iránt érdeklődő kutató számára.²

A térségbeli mezővárosok fejlődésének alakulása nemcsak a városfejlődés szempontjából lehet érdekes, hanem meghatározhatja egy adott régió életét és lehetőségeit is. Tehát a mezővárosok a körülöttük elterülő régió történetéhez is szorosan kapcsolódnak. Tanulmányom célja vázlatosan bemutatni azt a folyamatot, amely során egy évszázadokon át fejlődő és több városias településsel is rendelkező térség pályája megtörik, és a régióon belül az addig észlelhető demográfiai és urbanizációs folyamatok visszafejlődnek. Az áttekintés végén választ szeretnék találni arra is, hogy miért következett be ez a jelenség.

A Bihari Hegyköz két nagytáj, az Alföld és az Erdélyi-szigethegység találkozásánál fekszik, amelyet délről a Körös-vidék, nyugatról a Bihari-síkság, északról az Érmellék, keletről pedig a Rézalja tájegységei öveznek. A kistáj települései a Berettyó folyó középszakasznak völgyében helyezkednek el, és ha a szomszédos régiók széleit képező városokkal, településekkel próbáljuk körbehatárolni, akkor egy Nagyvárad, Bihar, Székelyhíd, Margitta, Berettyószéplak, Mezőtelegd csomópontok által megrajzolható sokszög vonalai közötti területként értelmezhetjük.³

Népességmozgás

A Bihari Hegyköz területét a magyarság már valószínűleg a 10. században benépesítette és az államalapítás korára az itt talált (főleg türk-török eredetű, kisebb részben szláv) népek asszimilációja is végbement. Ezt követően a 16. századi oszmán-török hódításig nem változott a térség népességének az összetétele.

A 11. és 16. század között a népesség felekezeti viszonyaiban sem történt komolyabb elmozdulás, hiszen a római katolikus egyház dominanciáját legfeljebb a korszak legvégén

¹ Papp Klára ezen témát érintő írásai, a teljesség igénye nélkül: Papp 2021., Papp 2020., Papp 2017., Papp 2012., Papp 2011., Papp 2009a., Papp 2009b., Papp 1985., Papp 1981., Papp 1979.

² Ezen tanulmány szerzőjének munkái közül: Szendrei 2013., Szendrei 2016.

³ Szilágyi 2007., Szilágyi 2013. 189–190. 42. ábra és 2. táblázat.

a Balkánról betelepülő ortodox délszlávok tarkították kissé. Ezt követően azonban a 16. század közepén érkező reformáció – a két, majd három részre szakadt ország határzónáiban talált hatalmi őr, valamint az ekkor felborult társadalmi, civilizációs viszonyok miatt – teljes mértékben átalakította a Hegyköz népességének felekezeti hovatartozását.⁴ Kijelenthetjük, hogy az itt élő magyar népesség rövid időn belül egyöntetűen református vallásúvá vált. A katolikus egyház birtokállománya szétzilálódott és a korábban a mindenkori államhatalom által támogatott társadalmi szervezőereje évszázadokra lehangyolott.

Az ország három részre szakadásának túlnyomó részében Bihar vármegye az Erdélyi Fejedelemség fennhatósága alá tartozott (Partium), de az erdélyi állam nyugati határának bizonytalanságai nem kedveztek a térség gazdasági és társadalmi fejlődésének. A török hódítás, különösen Várad „gazdát cserélése” különösen nagy megrázkódtatást jelentett a környező települések számára. Ennek köszönhetően a 17. század végére jelentősen lecsökkent a terület népessége. Az addig virágzó falvak egy része lakatlanná vált vagy elpusztult. Különösen az erődítések környéke sínylette meg a háborús korszakot. Az egyik jelentős pusztulás a szentjobbói vár környezetében volt, ahol Csanálos, Szentlázár, Sánci, Királyi, Terebes és Széplak is szinte elnéptelenedett. Mezősi Károly elemzésére támaszkodva az 1692-es összeírás alapján a Berettyó völgyében 10 lakott és 38 lakatlan falut találunk. A falvak nagy része azonban mindössze csak néhány éven keresztül nem rendelkezett lakossággal.⁵ A Hegyköz délnyugati részén fekvő települések sorsa a váradi várral volt összekötve, ezért ezek valamivel nagyobb része vészelt át a török korszakot és a felszabadító háborúk okozta pusztítást. Az 1692-es megyei összeírás adatai szerint a török kiűzésekor a megyében kb. 12500 ember élt, a Hegyközben pedig kb. 1600 fő. Ha abból indulunk ki, hogy ez a szám csak az adózó népességet jelenti, akkor a vármegye lakosságát kb. 50 ezer főre, a régióét pedig kb. 6000 főre is tehetjük. A legnagyobb települések Bihar, Csátár, Szentimre és Újlak lehettek kb. 500–600 lakossal. Az egyik legjelentősebb pusztulás a térség korábbi központját, Szalárdot érte, ugyanis a mezőváros adóra fogható lakossága 50 fő alá csökkent a 17. század végére.⁶ Szalárd pusztulása a magyar-török harcokban több ízben gazdát cserélő Adorján-vár közelségével volt magyarázható. Ennek ellenére azt is észrevehetjük, hogy az óriási pusztulás ellenére a hegyközi népesség megmaradási arányai sokkal kedvezőbbek voltak a megyei adatoknál, hiszen míg Bihar vármegyében a lakosság kb. 20%-a maradt meg, addig a Hegyközben – elsősorban a földrajzi viszonyoknak köszönhetően – kb. 60% volt a túlélő. Komoly megtartóerőnek bizonyult a szőlőtermesztés és a borászat, amely ebben az időszakban is képes volt megélhetést biztosítani az itt élők számára. Ezzel együtt mondhatjuk azt is, hogy a térség erősen ki volt téve a kettős, vagy hármas adóztatás rendszerének. A hegyközi jobbágyok hivatalosan hol a török Portának, hol pedig az erdélyi kamarának adóztak, de általában mindkettő beszedte az éves járadékát, és több esetben a királyi Magyarország adótisztjei is megjelentek járandóságukért.

A magyarság a török uralom végére is meg tudta őrizni a súlyát a hegyközi településeken. Ezzel szemben a falvak újbóli benépesítése nagyszámú román, jelentékeny számú szlovák és elszórtan érkező sváb lakosság részben természetes, részben pedig szervezett letelepítésével ment végbe. A románság 18–19. században lezajlott erőteljes betelepülése

⁴ Veliky 2005. 7–8.

⁵ Mezősi 1943. 137.

⁶ Uo. 123., 126.

elsősorban Dél-Biharra és a Berettyó felső folyására koncentrálódott. Ennek eredményeképpen 1840-ben már a megye lakosságának kb. 40%-a a románság soraiból került ki. A Hegyköz vidékén a román betelepülés elsősorban a délkeleti (Sítervölgy, Borzík, Szalárdalmás és Kővág) és részben a keleti falvak (Farnos, Csohaj, Sárszeg, Vámosláz, Szentlázár, Királyi) nemzetiségi viszonyait alakította át. Itt román falvak láncolata jött létre. A szlovákság betelepítése ennél lényegesen kevesebb települést érintett, ezek között csak Szentjobb, Tóti és Töttelek említhető meg. Szentjobbra emellett kevés számú sváb település is érkezett. A 18. században betelepült szlovákok és svábok a 19. század második felére, végére többnyire betagozódtak a magyarság soraiba, amit elsősorban a magyarokhoz hasonló kulturális és vallási szokásrendszerükkel hozhatunk összefüggésbe. (Ezzel szemben a közeli Rézsalja szlováksága sokkal inkább megőrizte etnikai különállását, hiszen az ottani román többség miatt nem jött létre keveredés a többségi lakossággal.) A 18. század végén – a II. József által elrendelt 1784–87. évi népszámlálás adatait felhasználva – a Hegyközben kb. 18 ezer ember élhetett, ennek kb. 70%-a magyar, 27%-a román és 2%-a szlovák volt. Az évszázad első felében ide telepített svábok nyomait ekkor már alig találjuk a térségben.⁷

A 18. század harmadik évtizedétől kezdve a régió népességének nemzetiségi arculata mellett az itt élők felekezeti hovatartozása is átalakult. A katolikus restauráció eredményeképpen – néhány kivétellel (pl. Kovácsi, Sítér) – a legtöbb faluban a református templom mellé katolikus templom is épült. A korábbi központi és stratégiai szerepnek megfelelően Szentjobbon két római katolikus templom is létesült, az egyik 1745-ben, a másik pedig 1769-ben. Ezzel együtt a hegyközi magyarság legnagyobb része ezt követően is megmaradt a református egyház kötelékében, később azonban, a szlovákok és svábok gyors asszimilációja következtében a 19. században már számos magyar katolikus gyülekezet is született. Ezt természetesen az is táplálta, hogy a Hegyköz területén a legjelentősebb nagybirtokok – a török hódítás előtti viszonyoknak megfelelően – a katolikus egyház tulajdonába kerültek vissza. A betelepülő románság nagyobb része ortodox vallású volt, de kb. 25%-ban találunk köztük görögkatolikus híveket is.

A 19. század második felében, utolsó harmadában lezajló demográfiai forradalom természetesen a Hegyköz vidékén is éreztette hatását, amelynek köszönhetően jelentősen – az 1880-as évekhez képest kb. 50%-kal – megnövekedett az itt élő népesség lélekszáma. Az 1910-es népszámlálás alkalmával – amely az utolsó demográfiai adatfelvétel volt a történelmi Magyarországon – már több mint 30 ezer fő élt itt, ezen belül a nemzetiségi összetétel azonban – a 19. században is folytatódó román betelepülés ellenére – lényegesen nem módosult, sőt némileg növekedett a magyarság részaránya. A népességnek kb. a 72%-át a magyarok, 23%-át pedig a románok tették ki, míg a svábok és a szlovákok létszáma tovább csökkent.

Ezeknek az adatoknak a fényében a felekezeti arányok sem módosultak sokat. Az 1910-es népszámlálás adatait tekintve a magyarság kb. 80%-a református volt, 20%-a pedig a római katolikus felekezethez tartozott. A románságon belül némileg növekedett (kb. 25%-ról 30%-ra) a görögkatolikus hívek aránya. Meg kell említenünk a 19. század során folyamatosan betelepülő izraelitákat is, akiknek az aránya a Hegyköz vidékén – a 4%-os megyei átlag alatt – kb. 2–3%-ot tehetett ki. Noha a zsidóság – kis létszámban –

⁷ Népszámlálás 1874–1887.

szinte minden helységben képviseltette magát, elsősorban a nagyobb településeken (Bihar, Szalárd, Szentjobb) vagy azok közelében (Hegyközkovácsi, Csátár) jelentkezett nagyobb számban.⁸

A Bihari Hegyköz népességének a 20. század első felében mért arányaira és demográfiai adataira természetesen nagy hatással voltak a világháborúk és a történelmi Magyarország széthullása. Míg a 19–20. század fordulójának prosperáló gazdasági környezetében (vasúthálózat kialakulása, iparosodás stb.) országos szinten páratlan társadalmi fejlődésnek is tanúi lehettünk, amelynek köszönhetően három évtized alatt a népesség megduplázódását könnyelhetjük el, addig az 1910 és 1941 között eltelt ugyancsak három évtized alatt csupán 15%-os növekedés volt mérhető. Az itt élő népesség 1941-ben – az egy évvel korábbi országgyarapodást követően ismét magyar statisztikusok által – mért létszáma 34196 fő volt, amelynek az 1910-es adatoktól csak alig eltérően kb. 69%-a a magyarság és kb. 28%-a a románság soraiból került ki.

A magyarság felekezeti arányai szinte változatlanok maradtak, rendkívül enyhe növekedés tapasztalható a római katolikusok aránya tekintetében, aminek következtében 78%-ra módosult a reformátusok, 22%-ra pedig a római katolikusok aránya. Ehhez hasonló mértékű volt a románság berkein belüli eltolódás a görögkatolikus felekezet irányába, ennek megfelelően a görögkatolikusok a románok 32%-át, az ortodoxok pedig a 68%-át alkották.⁹

Az 1945 utáni nehezen értékelhető román statisztikákat most átlépve a 21. század első népességfelmérését 2002-ben végezték el. Ennek adatai alapján a Hegyköz népessége valamivel több mint 23500 főt számlált. Ez az adat az előzőekkel egybevetve jelentős csökkenést (>30%) mutat, és ha összehasonlítjuk a korábban rögzített adatsorokkal, akkor megállapíthatjuk, hogy a 2002-ben mért népességszám az 1880-as évek elejének népességszámával (tehát 120 évvel korábbi adatokkal) mutat egyezőséget. A 20. század második felének népszámlálási adatait szemlélve nagy törést érzékelhetünk az 1960-as évek végétől az 1980-as évek végéig terjedő időszakban, a román szocialista iparosítás korszakában. A települési adatokat egyenként tekintve megállapíthatjuk, hogy valamennyi település népességszáma 20–40%-kal csökkent. A Hegyköz vidékének demográfiai csökkenésével párhuzamosan a környező kisvárosokban, Székelyhídon és Érmihályfalván enyhe (kb. 10%), Margittán pedig jelentős (kb. 30%) emelkedés ment végbe a népesség számának tekintetében. Ezekről azonban jóval intenzívebb volt Nagyvárad lakosságának a növekedése, amely az 1950-es évek végétől kezdődően – kb. 100 ezer főről 210 ezer főre növekedve – megduplázódott. A Hegyköz és a szélesen értelmezett régió demográfiai adataiból kiolvashatjuk, hogy a Berettyó-völgy népességének jelentős része a környező fejlődő városokba, de főként Nagyváradra vándorolt. A régióon belüli népességkoncentráció 100 éve állandó adatai is ekkor módosultak először jelentős mértékben. A három legnagyobb (1880: Bihar, Csátár, Szalárd; 1910: Bihar, Szalárd, Szentjobb; 1941: Bihar, Szalárd, Szentjobb; 2002: Bihar, Szalárd, Tóti) és a három legkisebb (1880: Hőke, Szalárdalmás, Kővág; 1910: Hőke, Szalárdalmás, Farnos; 1941: Hőke, Farnos, Szalárdalmás; 2002: Hőke, Szalárdalmás, Kővág) település lakosságának a teljes régióon belüli népességhez képest 23%-ról 30%-ra nőtt, illetőleg 3%-ról 1,7 %-ra csökkent az aránya amellet, hogy minden faluban fogyatkozott a népesség száma. Ez az elmozdulás egyfelől arra utal,

⁸ Népszámlálás 1910. 280–296.

⁹ Népszámlálási adatok 1850–2002 között. Bihar megye.

hogy a nagyobb településeknek a létszámcsökkenés ellenére is nagyobb a népességmegtartó erejük, másfelől pedig arra, hogy – mivel ezekben a községekben főként a románság létszáma emelkedett – sokkal jobban ki vannak téve a beköltözési migráció folyamatának. A létszámalakulásokkal együtt a térség etnikai arculata is változott. 2002-ben a lakosság 60%-a volt magyar és 36%-a román, hivatalosan pedig kb. 4%-ot tett ki a cigányság részaránya. Ez utóbbi adat – a tapasztalatok alapján – akár a mért kétszeresénél is nagyobb lehet a valóságban. A népességcsökkenést és a nemzetiségek adatait együttesen tekintve láthatjuk, hogy a magyarság kisebb népességszaporulatával és a térségből kifelé irányuló magasabb migrációs mutatójával szemben a románság lélekszáma csak kis mértékben csökkent. Ez azzal magyarázható, hogy a románság magasabb népességszaporulata mellett a városba telepedési számokat jelentős mértékben ellensúlyozta a távolabbról érkező újabb román migrációs hullám.¹⁰

A felekezeti arányokat tekintve további enyhe eltolódás figyelhető meg a magyarságon belül a római katolikus vallás irányába, amelynek hívei így a hegyközi magyar népesség 25%-át, a reformátusok pedig 75%-át alkotják. A románság felekezeti arányai a görögkatolikus vallás 1948-as betiltását követően teljes mértékben az ortodox egyház irányába tolódtak el, a görögkatolikus népesség a hivatalos statisztikai adatok szerint máig alig mutatható ki.¹¹

Birtokviszonyok

A törökök 17. század végén történt kiűzését követően nagyobb részben visszaálltak a Hegyközt a 16. század közepe előtt jellemző birtokviszonyok. Ennek legszembeütőbb jeleként a római katolikus egyház ismét hatalmas birtokállományát említhetjük meg, amely három egymástól független uradalmat hozott létre a térségben. A legtekintélyesebbé – a török előtti méreteket is meghaladóvá – a váradi püspök birtoka növekedett, amely a térségben Bihar, Csátár, Száldobágy, Szentimre, Szentmiklós és Tóttelek falvakra, valamint ezek határaitra terjedt ki. A méretét tekintve ez – a 100 hold feletti birtokokat összevetve – a 19. század végén is csaknem 5000 holdat jelentett. A szentjobbi apátság – meghaladva a 2200 holdat – Szentjobbot és Csokajt tudhatta a birtokában. A váradi káptalan egy falut birtokolt a Hegyköz területén, az 1300 holdas határral rendelkező Újlakot. Itt jegyezzük meg, hogy a református egyház nem rendelkezett a római katolikus egyházzal hasonló méretű birtokokkal, a 100 hold feletti birtoktesteket összesítő 1893-as Gazdacímtár adatai szerint is csupán Bihar község határában volt egy 145 holdas birtoktest.¹²

A 19. század második feléig a Hegyköz legnagyobb birtokosa a gróf Csáky család volt, amely már a török korszak előtt is a térség legjelentősebb családjának számított. A Csákyak hét falu – Borszeg, Szalárdalmás, Fegyvernek, Nagytótfalu, Sítér, Sítervölgy és Szalárd – határában rendelkeztek birtokkal, összesen kb. 10 ezer hold erejéig. Ezek a földek a margittai uradalom részeként kapcsolódtak be a gazdaság vérkeringésébe, de a 18. század második felétől jobbra zálogbirtokban voltak (Haller, Korniss stb.), egy részük pedig 1852 után az Ausztriában fekvő melki apátság tulajdonába került (Micske, 294

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² Gazdacímtár 1893. 146–176.

hold; Királyi 389 hold; Papfalva 2235 hold és az uradalomközpont Margitta 4000 hold), illetőleg helyi birtokosok (Farkas család, Tóth család: Szalárd) kezére jutott.¹³ Noha más főrendek is rendelkeztek birtokokkal a Berettyó középvídekének falvaiban, hasonló méretű uradalommal más család nem bírt. Utóbbiak sorában említhetjük meg a Karintiából származó gróf Dietrichstein családot, amelynek tagjai a (Nagylétát, Vedresábrányt és Székelyhíd egy részét is magába olvasztó) székelyhídi uradalom birtokosai voltak. 1830-ban ezeket a birtokokat házasság révén a Stubenberg grófok szerezték meg. Ugyancsak meg kell említenünk az osztrák gróf Seilern családot, amely a Hegyközben Kistótfalu (733 hold) és Tataros (391 hold) határában rendelkezett nagyobb kiterjedésű földbirtokkal, valamint a cseh eredetű báró Draveczy családot, akiknek az érmelléki földjeik mellett a 18. században Poklostelkén, majd Terebesen is voltak birtokaik (220 hold).¹⁴

A Hegyközben elég jelentős volt azoknak a földeknek a száma, amelyek helyi birtokosok kezén halmozódtak fel. Ezek között említhetjük a Csáky-birtokok egy részét megszerző Farkas és Tóth családokat, akik a 19–20. század fordulójára a térség legnagyobb birtokosaivá lettek. A Farkas család Sítér és Sítervölgy (3000 hold), a Tóth család pedig Szalárd határában (4000 hold) rendelkezett komoly birtokállománnyal. Emellett ugyancsak jelentős a nemesi eredetű birtokkal rendelkező Baranyi család gazdasága, akiknek Micskén (639 hold), Királyiban (757 hold) és Tótiban (119 hold) voltak földjeik. A nagy múltú és főként a közeli Érmelléken birtokos Fráter család Csanáros és Terebes határában rendelkezett birtokkal, de a 19. század végére már csak az utóbbi volt a tulajdonukban (189 hold). A kisebb birtokosok között a 19. század második feléig jelentősnek számított a Komáromy család (Hegyközkovácsi, Hegyközpályi, Jákóhodos), a 20. század elejéig pedig a Zatureczky család (448 hold), de mellettük az Ertsey család (360 hold) nevét is megemlíthetjük, akik Hegyközkovácsiban rendelkeztek nagyobb kiterjedésű földbirtokkal.¹⁵

Központi települések

A török korszakig a Hegyköz – időben változó – centrumokkal vagy centrális jellegű településekkel rendelkezett (Bihar, Adorján, Szalárd, Szentjobb), a 18. századot követően azonban a központ szerepét egyértelműen Nagyvárad (és kisebb mértékben Margitta) vette át. Ez az átrendeződés a történelmi és társadalomföldrajzi folyamatok összefüggésrendszerében törvényszerű és nagyjából kiszámítható, hiszen a megyeszékhely közvetlen közelsége eddig is komoly hatást gyakorolt a térségre, miközben a gyors növekedés, a közlekedési tényezők javulása, az elsődleges piacörzetek méretének a 19. század folyamán lejátszódó átalakulása még inkább ebbe az irányba terelte a fejlődést. A hazai polgárosodás sodrában Nagyvárad robbanásszerű modernizáción ment keresztül, és ezzel párhuzamosan olyan rendkívüli szerepre tett szert, amely együtt járt azzal is, hogy a közvetlen közelében fekvő Hegyköz (különösen annak délnyugati része) a város elsődleges vonzáskörzetébe került, és a térség elveszítette – az addig sem túl karakteres – belső központjait.

A Bihari Hegyköz a török uralom alóli felszabadulást követően jelentős mértékben veszített abból a kedvező stratégiai pozíciójából, amelyet számára a középkor évszázadai

¹³ Uo. 164–165., Papp 2003., Varga 2000.

¹⁴ Gazdacímtár 1893. 165–166., 170–172.

¹⁵ Reszegi–Zsák 1901. 652–669.

kijelöltek, és amelyet visszanyerni többé már nem tudott. Az átalakulás fő oka a közlekedési útvonalak átalakulásában keresendő. Bár megmaradt a Hegyközt kelet–nyugat irányban átszelő útvonal, annak jelentősége erősen lecsökkent. A Berettyó völgye kikerült az Erdélybe vezető főútvonalak sorából, szerepét egyértelműen a Sebes–Körös völgye vette át.

A belső központok hanyatlását elsődlegesen mégis a vasútvonal megépítése okozta. A vasút Nagyváradot 1857-ben érte el, majd 1870-ben kiépült a Nagyvárad–Kolozsvár útvonal is. Ezek a fővonalak nem érintik a Hegyköz területét. Az 1887-ben átadott Nagyvárad–Margitta vasút is csak eléri a régió északkeleti peremét, de nem halad át a térség jelentősebb településein. Ennek következményeként a régió belül korábban centrumhelyzetben lévő Szalárd – vasútállomás híján – kikerült a kereskedelmi és közlekedési utak áramából és más hegyközi település sem vehette át a központ szerepét.

Ezzel párhuzamosan Szalárd elsősorban adminisztratív tényezőknél köszönhetően 1945-ig (kis)városi hierarchiaszintet képviselt, s a Hegyköz középső részére kiterjedő – alkalmanként változó kiterjedésű – járás központja volt. A térség délnyugati része ezzel szemben a Nagyvárad vezette központi járáshoz, az északkeleti része pedig a margittai járáshoz tartozott. (1867 és 1884 között Micske központtal még egy hegyközi járás létezett, de ez aztán felosztásra került.) Így kezdetét vette a máig tartó folyamat, miszerint a Hegyköz különböző részei különböző centrumok irányába gravitálnak, de legerősebben a megyeközpont szerepe érvényesül.¹⁶

A 20. század elején ez a folyamat azzal egészült ki, hogy a Romániához került Bihar megye tulajdonképpen az ország perifériavidékét képezi – s kiszakadt a Kárpát-medence organikus kialakult civilizációs hálózatából.¹⁷

Az 1945 utáni Romániában Szalárd már nem kapott városi szerepkört és elvesztette járási (rajon) központi szerepét is. A korábbi szalárdi járásba tartozó falvak az 1968-ig fennálló margittai járáshoz kerültek, a térség másik része pedig megmaradt Nagyvárad vonzáskörzetében, s a 21. század elején pedig a Nagyvárad Metropolisz Övezetbe tartozik.¹⁸

A Bihari Hegyköz településstruktúrájának a 18. század óta fennálló alapvető problémája az, hogy több, közel azonos funkciójú és adottságú település (Szalárd, Micske, Szentjobb) él egymás mellé rendelve, amelyek közül a kiemelkedésre egyik sem képes. A térség Bihar megye „városhiányos” körzeteinek egyik legtipikusabb példája.

A Hegyközön belüli központ és térszerkezet kérdésével összefüggésben áll a térség gazdasági szerepének megváltozása is. Az 1855-ben végbement Berettyó-szabályozás eredményeként – bár az alkalmankénti árvizek nem szűntek meg – nőtt a termő- és legeltető terület aránya. A gabonatermesztés és állattartás (szarvasmarha, sertés, baromfi) lehetőségei javultak, de a folyószabályozással és az élelmiszeripari fejlődéssel párhuzamosan felszámolásra kerültek a helyi fogyasztási viszonyokat kielégítő vízimalmok. 1870 után a térség gazdaságai elsősorban a lendületes fejlődésnek indult nagyvárad malomipar beszállítójává váltak. A modern korban lejátszódó mezőgazdasági szerkezetváltozás eredményeként a Hegyközben is egyre nagyobb szerepet kaptak a kerti növények (paprika, paradicsom, káposzta, burgonya stb.), és a 19. század végén jelentkező filoxéra-

¹⁶ Szilágyi 2008. 47–100. és Uó. 2013. 53–115.

¹⁷ Veliky 2005.

¹⁸ Szilágyi 2008. 91–100.

pusztításig hagyományosan jelentős maradt a kiváló adottságokkal rendelkező szőlő- és bortermeles. Míg a szomszédos Érmellék inkább Debrecen, addig a Hegyköz elsősorban Nagyvárad „szőlőskertjévé” vált. A közeli városok adta jelentős piaclehetőség miatt a hegyközi bor azonban inkább csak regionális érték maradt. Ezt erősítette az is, hogy a borgyártásra nem szerveződtek helyi vállalatok, hanem az háziipari technikával lett előállítva. Míg az érmelléki Bihardiószegen vincellérképző iskola és pezsgógyár is működött – ami lehetőséget kínált a hegyközszentmiklósi, hegyközszentimrei és szentjobbi szőlők felvásárlására, addig a Hegyköz délebbi részein termett szőlőt ipari szinten nem tudták feldolgozni. Ezt, és más Bihar megyei termőterületek hasonló problémáját kihasználva jött létre a 19–20. század fordulóján – a gőzmalmot is működtető – Moskovits-féle nagyváradai szeszgyár (Adria ipartelep), amely a pálinkagyártás mellett – részben Ausztriában piacra kerülő – brandy előállításával is foglalkozott.¹⁹

Az 1923-as romániai földosztás a Hegyközben található nagybirtokok felszámolásához vezetett, amely néhány évtizedre még ugyan megerősítette a helyi közép- és kisbirtokosok gazdasági erejét, de a termény-előállítás mértéke a 19. századi látványos fejlődés eredményeitől elmaradt. A 2. világháborút követő időszakban pedig felszámolták az önálló gazdálkodó kis- és középbirtokokat is, és megtörtént a földek kollektivizálása. A térségre olyannyira jellemző gyümölcsstermesztést felsőbb utasításra búza- és kukoricatermesztés váltotta fel.

A nagyipari fejlődés egészen a legutóbbi időkig elkerülte a Hegyköz vidékét. A térség falvaiban az 1940-es évek végéig azonban virágzó kisiparos (kőműves, ács, lakatos, kovács, kádár, szerszámkészítő, fazekas, molnár, cipész, szabó, hentes stb.) réteg élt, akik a helyi szükségletek kielégítésére rendezkedtek be. A 20. század második fele ennek a rétegnek sem kedvezett, hiszen részben az olcsó nagyipari termelés, másrészt pedig a helyi iparosok szövetkezetekbe és városba kényszerítése ellehetetlenítette a működésüket.

Ezek a változások – noha különböző elgondolásokon alapultak – tovább erősítették a térség korábban létező belső centrumainak elenyészését és a közeli Nagyvárad központi szerepének körbebástyázását.

Összegzés

A tanulmány alapján láthatjuk, hogy a Bihari Hegyköz 10. és 17. század közötti időszak egyes szakaszában központi szereppel rendelkező települései, Bihar, Adorján, Szentjobb, Szalárd, valamint Hegyközcsatár és Micske a török hódítás alatt és után megtorpantak a fejlődésben. Ezt követően pedig, annak ellenére, hogy a 18. századi viszszatelepítésnek köszönhetően még életképesek maradnak, a 19. század utolsó harmadában kezdődő modernizáció, majd a történelmi Magyarország széthullása és a 20. századi egymást váltó rendszerek során végképp elvesztik centrális szerepeiket. A térség központi helyévé elsősorban a Bihari Hegyköz közvetlen környezetében található Nagyvárad vált.

¹⁹ Sarkadi–Winkler–Vende 1901. 304–306.

Ákos Szendrei

Where is the Centre of 'Bihari Hegyköz'? Is Szalárd the Centre, or Does the Small Region Live in the Attraction of Nagyvárad?

The development or stagnation, regression of market towns can be interesting not only from the point of view of urban development for history or social sciences, but can also largely determine/reflect the life and possibilities of a given region, thus, the market towns themselves are closely related to the history of the region around them. The aim of my study is to outline the process during which the trajectory of a region that had been developing for centuries and had several urban settlements and market towns was broken, and the demographic and urbanization processes that had been noticeable within the region until then regressed and withered away. At the end of the review, I would also like to find an answer to why this phenomenon occurred.

In the first half of the article, I present the demographic development of the region. There was no major break in the population of the Hegyköz settlements until the first third/middle of the 17th century, its population was approx. 10,000. After this, by the end of the Turkish era, the number of people living here decreased considerably (1692: 6,000 people). Then, in the 18th century, the area inhabited almost exclusively by Hungarians was repopulated with the help of a significant number of Romanians and a smaller Slovak and Swabian population, and in 1787 the number of inhabitants was already 18,000 (Hungarians made up approx. 70%).

In parallel with the demographic and ethnic development of the population, the religious affiliation of the people living there also largely changed. While almost only Roman Catholics lived in the region until the Turkish era, in the 17th century, as a result of the rapid spread of the Reformation, the majority of Hungarians became Reformed. The majority of the Romanians, who appeared in large numbers during the resettlement, represented an Orthodox but growing Greek Catholic population, while the Slovaks and Swabians were Roman Catholics. The industrialization and modernization that took place in the second half of the 19th century had a positive effect on the number of people living here, which already exceeded 30,000 by 1910. In the 20th century, however, there was first a further increase of less intensity (1941: 34,196 people), then a large-scale decrease in the population. As a result, according to the data of the 2002 census, the number of inhabitants does not even reach 25,000, which corresponds to the level of 1880. Meanwhile, by the beginning of the 21st century, the number of Hungarians decreased to approx. 60%, and that of Romanians to approx. 36%. 75% of Hungarians are Reformed, 25% are Roman Catholic, and Romanians – as a result of the banning of Greek Catholicism in 1948 – are almost entirely adherents of Orthodoxy.

Based on the demographic and historical geographical changes of the region, we can see that the settlements of the 'Bihari Hegyköz', which played a central role in certain stages of the period between the 10th and 17th centuries, Bihar (Biharia), Adorján (Adrian), Szentjobb (Sâniob), Szalárd (Sălard), as well as Hegyközcsatár (Cetariu) and Micske (Mișca), halted in their development during and after the Turkish conquest. And after that, even though they kept their viability thanks to resettlement in the 18th century, they completely lost their central roles during the modernization that began in the last third of the 19th century, the disintegration of historical Hungary and the changing systems of

the 20th century. Nagyvárad (Oradea), located in the immediate vicinity of Bihari Hegyköz, became the central place of the region.

Szakirodalom

- Gazdacímtár 1893. Bellusi Baross Károly: Magyarország földbirtokosai. Bp., 1893.
- Mezősi 1943. Mezősi Károly: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében, 1692. Bp., 1943.
- Népszámlálás 1784–1787. Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Szerk.: Danyi Dezső, Dávid Zoltán. Bp., 1960.
- Népszámlálás 1910. A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Bp., 1912.
- Népszámlálási adatok 1850–2002. Varga E. Árpád: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. Népszámlálási adatok 1850–2002 között. Bihar megye. Bp., 2010. www.kea.hu/~konyvtar/erdely/erd2002/bbetn02.pdf (Utolsó letöltés: 2022. augusztus 18.)
- Papp 1979. Papp Klára: Bihar vármegye magánföldesúri birtokai a XVIII. század első felében. In: A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve VI. Szerk.: Gazdag István. Debrecen, (1979). 111–126.
- Papp 1981. Papp Klára: A magánföldesúri birtokok jobbágynépessége a XVIII. századi Bihar megyében. In: Magyar történeti tanulmányok, 14. (1981). 93–154.
- Papp 1985. Papp Klára: Adatok a bihari Csáky uradalom társadalomtörténetéhez a XVIII. században. In: A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XII. Szerk.: Gazdag István. Debrecen, (1985). 53–66.
- Papp 2003. Papp Klára: A bihari Csáky birtokok az úrbérrendezés idején. In: Bihar Diéta IV. Szerk.: Matolcsi Lajos. Debrecen, (2003). 51–66.
- Papp 2009a. Papp Klára: Csáky László bihari birtokai. In: Pénztörténet – gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára. Szerk.: Bessenyei József, Draskóczy István. Bp.–Miskolc, 2009. 274–283.
- Papp 2009b. Papp Klára: Szőlő- és földbirtoklásból származó konfliktus Vajdán a Csáky és a Dobozy család között. In: Szőlőtermelés és borkereskedelem. (Speculum Historiae Debreceniense 2.) Szerk.: Orosz István, Papp Klára. Debrecen, 2009. 197–206.
- Papp 2011. Papp Klára: Az erdélyi Csákyak. (Erdélyi Tudományos Füzetek 273.) Kolozsvár, 2011.
- Papp 2012. Papp Klára: Útkereső Csákyak az Erdélyi Fejedelemségben és a Magyar Királyságban. In: „...*éltünk mi sokáig 'két hazában'...*” – Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére. Szerk.: Dáné Veronka, Oborni Teréz, Sipos Gábor. Debrecen, 2012. 193–219.

- Papp 2017. Papp Klára: Debrecen és Nagyvárad kapcsolatai a kora újkorban. In: „*Őrizzük Váradot...*” – Nagyvárad és Bihar vármegye története a kora újkorban. Szerk.: Oborni Teréz. Nagyvárad, 2017. 12–32.
- Papp 2020. Papp Klára: „*Most pedig Biharról!*” Raisz György jószágigazgató levelei a 19. század elejéről. In: Új Nézőpont, 7. (2020) 3. sz. 40–53.
- Papp 2021. Papp Klára: „*Mindenkor igaz nemesi szabadságban élt...*” Adalékok a Váradhoz kötődő nemesi famíliák történetéhez Bihar vármegyében a török kiűzése utáni időszakban. In: „*Az Várad dolga a legnagyobb...*” Váradi és partiumi nemesek, katonák és tisztviselők a kora újkorban. Szerk.: Oborni Teréz, Rác Balázs Viktor. Nagyvárad, 2021. 181–200.
- Reiszig–Zsák 1901. Reiszig Ede, Zsák J. Adolf: Bihar vármegye kiváló szülöttei. In: Magyarország vármegyéi és városai. Bihar vármegye és Nagyvárad. Szerk.: Borovszky Samu. Bp., 1901. 652–669.
- Sarkadi–Winkler–Vende 1901. Sarkadi Lajos, Winkler Lajos, Vende Aladár: Bányászat, ipar és kereskedelem. In: Magyarország vármegyéi és városai. Bihar vármegye és Nagyvárad. Szerk.: Borovszky Samu. Bp., 1901. 304–306.
- Szendrei 2013. Szendrei Ákos: A Bihari Hegyköz történetének vázlata. In: Bihari Hegyköz 1. Szerk.: Forró Enikő, Kőrösi Zoltán, Szendrei Ákos, Veres Péter. Debrecen, 2013. 15–53.
- Szendrei 2016. Szendrei Ákos: Országgyűlési képviselők párthovatartozása és társadalmi háttere a dualizmuskori Debrecenben, Nagyváradon és közös vonzaskörzeteikben. In: Aetas, 31. (2016) 1. sz. 76–101.
- Szilágyi 2007. Szilágyi Ferenc: Bihar megye első kétnyelvű falitérképe. Debrecen, 2007.
- Szilágyi 2008. Szilágyi Ferenc: A Partium közigazgatási földrajza. (PhD-értekezés.) Debrecen, 2008.
- Szilágyi 2013. Szilágyi Ferenc: Közigazgatás a Partiumban. A honfoglalástól napjainkig. Nagyvárad, 2013.
- Varga 2000. Varga Gyula: Gróf Csáky Albert siteri uradalma 1836-ban. In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1999. Szerk.: Sz. Máthé Márta, Selmeczi László. Debrecen, (2000). 273–293.
- Veliky 2005. Veliky János: A Kárpát-medence modernizációjának útja. In: Érmelléki kalauz 1. Szerk.: Veliky János, Szendrei Ákos. Debrecen, 2005.